

BİR ƏLYAZMANIN MÜƏMMALI TARİXİNƏ DAİR

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun özünəməxsus yaranma və təşəkkül tarixi vardır. Əgər eposun ilk süjetlərinin yaranması müstəqil boy, yaxud oğuznamə şəklində VII-VIII əsrlər arasında baş vermişsə, onun oğuz epik ənənəsi əsasında mükəmməl halda formalaşması VII-XI əsrlərdə başa çatmışdır. Bundan sonrakı mərhələdə isə eposun boy tərkibinin sistemləşdirilməsi və yazıya alınma, kitaba keçmə dövrü başlamışdır. Süjetin ozan yaradıcılığında tarixi formalaşması isə müəyyən özünəməxsusluqlarla əlamətdar olmuşdur.

Belə ki, qədim türk dastanları özünün inkişaf mərhələsində türk eposunun yaranması üçün zəruri, ilkin zəminin əsasını qoymuşdur. Birincisi, qədim türk dastançılığı epik üslubun peşəkar təhkiyəçiliyini yaratdı. Bu isə mifoloji düşüncə ənənələrindən uzaqlaşmağa əsaslı təkan oldu və qədim türk dastançılığı öz yerini yeni eposçuluq ənənəsinə verdi.

İkincisi, bu ənənə müəyyən zaman kəsimində yeni ifaçı sənətkar tipi olan ozanı meydana çıxardı, onu oğuz cəmiyyətinin peşəkar ifaçısı zirvəsinə yüksəldib formalaşdırdı.

Üçüncüsü, qədim türk dastanları oğuz eposunun forma, mövzu və məzmun çevrəsini müəyyənləşdirdi və sonrakı mərhələdə həmin struktur sxemi ozan yaradıcılığının başlıca repertuar silsiləsini yaratdı. Ozan yaradıcılığı bu mərhələdə təkcə peşəkar ozan ifaçılığının formalaşması ilə şərtlənmədi, o, eyni zamanda ifa mədəniyyətini yeni mərhələyə çatdırıb, oğuz eposunu formalaşdırdı, onu epik düşüncənin zirvəsinə ucaldı.

Xalqın yaddaşında yaşayan oğuz eposu məhdud çərçivədə qalmadı. Ozanlar, türk dastançılığının ən mükəmməl süjetlərini

rekonstruksiya etdi, onları yenidən işləyərək repertuara daxil etdi, bununla da epos yaradıcılığının ilkin formalaşma mərhələsi başladı. Ova çıxmaq, ovda qəzaya rast gəlmək, ölüb-dirilmək, şərtlə qız almaq, köç zamanı itki vermək, itkin düşən uşağın vəhşi heyvanlar tərəfindən böyüdülməsi və s. kimi arxaik süjetlərin dastanlaşma prosesi repertuara gəldi.

M.H.Təhmasibin göstərdiyi kimi, bu dövrdə Şərq və Qərb süjetlərindən qarşılıqlı bəhrələnmə, dünya süjetlərinin türk eposuna transiləsi də özünü göstərirdi (5, s.217). Eposun yaranmasının birinci dövründə obrazlaşan Təkgöz-Təpəgöz- Kəlləgözün mənşəyində nə qədər Qafqaz koloriti var idisə, Polifem, Siklop və qərb Təkközlərində qarşılıqlı təsirin izləri bir o qədər güclü idi (4, s.49).

Cəmiyyətin həyatında baş verən mühüm ictimai-siyasi faktorlar, qarşılıqlı təmaslar, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin çarpazlaşmaları bu mərhələdə oğuz eposunu zənginləşdirdi.

Amma ozan repertuarı bütövlükdə bu təsir altına düşmədi, əksinə, həmin qaynaqlardan bəhrələnməklə daha qüdrətli ifa mədəniyyətinə yiyələndi.

Boyların birinci dövr yaradıcılıq mərhələsində oğuz məişəti, qədim dövr oğuz həyatının, adət-ənənələri yaddaşda daha geniş əksini tapdı. Bəzən burada daha arxaik təsəvvürlərin, - ərənin döyüş meydanında yuxuya getməsi, oxlanmış qəhrəmanın yarasına dağ çiçəyi ilə ana südündən düzəldilmiş məlhəm qoymaqla insanın həyata qaytarılması və s. kimi motivlər önə çıxdı.

Eposun ikinci dövr yaradıcılıq nümunələrində isə islamdan əvvəlki təsəvvürlər əksini tapdı. Suya, ağaca, oda tapınma, qurda, quşa xitab və s. tanrıçılıq görüşləri qorunub saxlandı. Həm də bu dəyərlər süjet daxilində yox, ondan kənar məqamlarda göründü. Məsələn, su ilə qəhrəmanın üz-üzə gəlməsində, qurdla rastlaşmasında və s. özünü göstərdi (2, s.49-51). Bəzən bu nümunələrin üzərindən sükutla keçilsə də, yaxud onları islami etiqad və rituallarla bağlamağa cəhdlər göstərilərsə də, Dədə Qor-

qud hekayətlərində tanrıçılığın əlamətləri diqqətdən yayınmır (4, s.71). Hətta bəzi hallarda Tenqri təkallahlığının islam təkallahlığı ilə çarpazlaşdırılması fonunda ifrata vararaq onları eyniləşdirmə və yaxınlaşdırma meylləri nəzərə çarpır.

Oğuz hekayətlərinin ozan repertuarına gəlməsi islamdan xeyli əvvəlki dövrlə bağlı olduğundan qədim dünyanın rəngarəng dünyagörüşləri oğuz eposundan kənarında qalmamışdır. Əski dünyanın istər simvolik, istər totemist, istərsə də animist baxışları epik yaddaşda olduğu şəkildə qədim türk eposunda, eləcə də onun xələfi olan oğuz eposunda özünü qoruyub saxlamışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, yeddi yüz ilə qədər müddətdə ozan repertuarında yaşayan Dədə Qorqud özü də yeniləşmələrdən, təkrar işlənmələrdən və improvizələrdən kənarında qalmamışdır. Oğuz bəyləri, onların həyatı, dünyagörüşü, adət-ənənələri, yaşadığı coğrafi mühit dəyişdikcə eposda ki hadisələr də dəyişib yeniləşmişdir. Bu proses ərəb istilasından sonrakı mərhələdə daha güclü şəkildə davam etmişdir. İslam dəyərləri oğuzlar içərisində yayıldıqca, ərəb istilacıları peşəkar ozan ifaçılığını milli çıxarmağa çalışdıqca ozanların oğuz hekayətlərini islamlaşdırmaq meylləri də güclənmişdir. Dədə Qorqud boylarının islam dəyərlərini qəbul etməsi, süjetdə islam dəyərlərinin əksi heç də kortəbii proses olmamışdır. Bu, oğuz elinin öz daxilindən gəlmiş, islamı qəbul edən oğuzların istəyi ilə milli repertuarda özünü əks etdirə bilmişdir (4, s. 68-74).

İlk öncə, bizcə Dədə Qorqud boylarının islami dəyərlərlə qaynayıb qarışması süjetin ozan repertuarında formalaşmış başa çatmasından sonra, yəni XI əsrdən başlamışdır. Bu dövrdə artıq Dədə Qorqudun adı ilə bağlı silsilə oğuznamələr mükəmməl repertuar həyatı yaşamaqda idi. Onların sayı isə qeyri-müəyyən idi.

Bu dövrdə artıq Dədə Qorqud hekayətlərində islami dəyərlər qəbul etmənin ərəfəsində, istilacı ərəblərin təzyiqi ilə repertuar dəyişmələrin başlanğıc çağları idi. Bu həm də yeni improvizasiya

torçu sənətkarların yeni ifa repertuarı yaratdığı ərafə idi. Bizcə bu proses iki mərhələdə həyata keçirilir.

Birinci mərhələ ozan repertuarında Dədə Qorqud üslubunu yaşadan ozanların yaradıcılığı ilə şərtlənirdi. İkinci mərhələ isə süjetin yazıya köçürülməsi işinə başlayan və mətni yazıya alan katiblərin fəaliyyəti ilə bağlıdır (3, s. 64-81).

Birinci qrupa daxil olanlar ilkin süjet sxemini (bütün erkən dünyagörüşlər, tanrıçılıq və totemist baxışlar və s.) böyük mühafizəkarlıqla qoruyub saxlayanlar idi. İkinci qrup ozanlar isə ifa mətninə islami dəyərləri, Allah və peyğəmbərlə bağlı deyimləri və tərifləri əlavə edənlər idi. Kitabı-Dədə Qorqud» mətni göstərir ki, eposda islami dəyərlərin əksinin bu mərhələsi heç də ağrısız keçməmişdir. Həmin prosesdə üç mühüm amil fəaliyyətdə olmuşdur. Birincisi, ərəb istilasından sonra Dədə Qorqud epik düşüncəsinin yayıldığı ərazidə xilafət zorakılığı idi. Bu mərhələdə ozan ifaçılığı institutu bir tərəfdən həm də yuxarıda deyildiyi kimi, özü daxili yeniləşmə sorağında idi (2, s. 65). Digər tərəfdən zorakılıqlara müəyyən dövr ərzində davam gətirmək və ənənəni qorumaq üçün ozanların öz ifa repertuarında korrektə etmək təşəbbüsləri ilə əlaqədar idi.

Ozanlar cəmiyyətdə xilafət boyunduruğunun zorakılıqlarını gördükcə epik repertuarda ərəblərin baş ideoloji xəttinə rəğbət göstərmək, islam düşüncəsini eposda bərqərar etmək yolunu seçdilər.

Bu prosesdə mühafizəkarlarla yenilikçilər arasındakı qarşıdurma sonuncuların qələbəsi ilə yekunlaşdı. Mühafizəkarlar öz mövqelərindən geri çəkilməli oldular. Yenilikçi ozanlar isə islama rəğbətlə bağlı görüşlərini epik repertuara gətirdilər.

Epik repertuardakı rekonstruksiyaya təsir göstərən üçüncü amil isə oğuzların ümumilikdə islami dəyərlərə artan sürətlə yaxınlaşması, öz əski dünyagörüş və baxışlarındakı təkallahlılıq – tanrıçılıq görüşlərini yeni islami dəyərlərlə çarpazlaşdırmaq istəklərinin reallaşması üçün münbit ictimai-siyasi şəraitin yaranması ilə əlaqədar idi. Türk epik düşüncəsində tanrıçılıq qabaqcıl

dünyagörüş idi, tək Tenqriyə sitayiş türkləri islamın Allahın təkliyi sitayişinə yaxınlaşdırdı, onları bu etiqadın ilk tərəfdarlarından birinə çevirdi.

Mətn üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, süjetin mətnaltı məzmununa, ümumi ruhuna və qayəsinə islami dəyərlərin Allah və Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam etiqadının daxil edilməsi qismən sonrakı dövrlərə məxsus yaradıcılığın nəticəsi olmuşdur.

Bu proses eposun yazıya alınma dövründə müxtəlif katiblər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Amma katiblərin düzəlişləri o qədər geniş olmayıb ayrı-ayrı söz, ifadə və müxtəsər mətn əlavələrindən ibarət olmuşdur.

Bu gün eposun yazıya köçürülmə dövrü ətrafında fikir ayrılıqları mövcuddur.

Drezden əlyazmasının daha əvvəlki əsrlərdə yazıya alınma ehtimalları çoxdur. Onların müəyyən qismi ilk mətnin XI əsrdə yazıya alındığını göstərirlər. Belə mülahizələrdən yalnız biri üzərində dayanmağı vacib hesab edirik. Bu Ş.Cəmsidovun müşahidəsi ilə bağlıdır (1). Müəllif yazır: «...Abidənin sonunda «bitdi» mənasına gələn «təmmət» sözündən sonra, adətən sonluqda əlyazmanın yazıldığı tarix göstərilən yerdə, vərəqin aşağısına doğru uzanan sivri bucaq içində, bir-birinin altında sıralanan üç hərf – rəqəm yazılmışdır. Bunu cəsarətlə rəqəm oxumaq olar. Çünki əlyazmaların sonunda bu cür alt-alta rəqəmlə tarix qoyulması üsulu vaxtilə mövcud olmuşdur... Ərəb əlifbasında «ayn» hərfinə oxşayan bu rəqəmi aydın şəkildə 4 rəqəminin üç dəfə qısala-qısala yazılan şəkli kimi 444, yaxud 466 kimi oxumaq tamamilə mümkündür. Biz 1985-ci ildə çap olunmuş doktorluq dissertasiyası avtoreferatında sonuncu variantı götürmüşdük. Lakin dərinəndən diqqət etdikdə birinci variant daha real görünür. 4 rəqəmi sivri bucaq üzrə aşağıya doğru kiçilə-kiçilə təkrarlanmışdır. Yuxarı hissə hamısında eynidir. İkinci birincidən, üçüncü ikincidən ancaq hündürlüyünə görə fərqlənir. Odur ki, abidənin ilk yazıya alınma tarixini

birinci variantla hicri 444, miladın 1452-53-cü il tarixi olaraq qəbul edirik. Bu, abidənin XI əsrdə yazılması fikrini dəqiq surətdə təsdiqləyir...». Əlbəttə bu mülahizə təsdiqlənərsə qorqudşünaslıq tarixində mühüm bir açıqlama hesab edilə bilərdi. Lakin məsələ ilə bağlı mövcud olan digər ehtimallar onu hələ ki, təkzib etməkdədir. Belə ki, T.Hacıyevin, X.H.Koroğlunun və başqalarının fikirlərində fərqli mövqelər özünü göstərir.

Əlyazma nüsxələri içərisində Drezden mətni şübhəsiz ki, bizə gəlib çatmayan nüsxələrin birindən üzü köçürülmüşdür. Həmin tarix XIII əsrdən əvvəl ola bilməzdi. Drezden mətni oğuzlar içərisində islamlaşma prosesindən sonra eposun repertuardan düşməsi mərhələsində yazıya alınmışdır. Bununla eposun peşəkar ifadakı şifahi həyatı sona çatmış, Kitabı-Dədə Qorqudun yazılı dövrü başlamışdır.

Eposun yazıya alınma tarixi ilə bağlı başqa bir faktı da xatırlatmaq vacibdir. Qorqudşünas X.H.Koroğlu yazır ki, abidənin, bizə gəlib çatan son əlyazma nüsxəsi «Kitabi-Dədəm Qorqud- alə- lisani- tayfeyi oğuzan»dır. Bu əlyazmanın 887-ci ildə (1482) Abdullah İbn Fərəc tərəfindən üzü köçürülməsi barədə X.H.Koroğlunun ehtimallarının bir daha dürüstləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Qorqudşünaslıqda bu əlyazmanın Drezden kral kitabxanasına düşmə səbəbi və şəraiti də hələ müəmmalı şəkildə qalmaqdadır. Bununla bağlı X.H.Koroğlunun bir ehtimalını da nəzərə çatdırmaq istərdik. X.H.Koroğlu 1986-cı ildən «Yazıçı» nəşriyyatında ikinci müəlliflə nəşrə hazırladığı «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu» (rus dilində) monoqrafiyası üzərində işlərkən Azərbaycan nəşriyyatlarının birindən hər iki müəllif V.V.Baroldun 1952-ci ildə Azərbaycanda rus dilində nəşr edilmiş mətnini yeni tərtib, redaktə və ön sözlə çapa hazırlamaq təklifi almışdılar. X.H.Koroğlu bu nəşrə 25 səhifəlik geniş şərh yazmış və mətni əsaslı şəkildə redaktə etmişdi. İzahın birinci qeydində göstərir ki, «Əlyazmanın Drezden kral kitabxanasına düşməsinin maraqlı tarixi vardır. V.M. Jirmunskinin verdiyi məlumat

görə üzərində şah xəzinəsinin möhürü olan əlyazma qızıl üzlüklü dörd «Azərbaycan nağılları» əlyazma cildləri ilə birlikdə əntiq-fürüş Əhməd İbn Yəhya tərəfindən Azərbaycana səyahətə gələn Adam Oliariyə hədiyyə edilmişdir. Qızıl üzlüklü kitablara görə əlli qızıl pulu isə Həsən İbn Mahmud adlı tacir ödəmişdir.

Şah kitabxanasında qızıl üzlü nağıl cildlərinin olmasının və onların Azərbaycana gələn hörmətli adamlara hədiyyə edilməsi barədə akademik Ziya Bünyadov da məlumat vermişdir.

X.H.Koroğlu izahının ilk səhifələrində bu barədə yeni bir məqalənin çap ediləcəyini də qeyd etmişdir. Lakin təəssüf ki, eposun V.V.Bartold nəşrinin bu çapı sonradan yarımçıq qalmış, çapa hazırlanan əlyazma bu gün Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının arxivində saxlansa da X.H.Koroğlunun əlyazmanın Drezden kitabxanasına düşməsi ilə bağlı məqalənin yazılıb-yazılmadığı, nəşr edilib-edilmədiyini hələ də naməlum qalmışdır. X.H.Koroğlunun M.F. Axundov adına kitabxanasına hədiyyə edilmiş arxivi hələ təsnif edilmədiyindən belə bir məqalənin əlyazmanın arxiv sənədləri içərisində olub –olmaması hələ müəyyən edilə bilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədəm Qorqud». Bakı, 1999
2. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edən S.Əlizadə, F.Zeynalov), Bakı, 1988
3. Koroğlu X.Q., Nəbiyev A.M. Azerbaydjanskiy qeroičeskiy gpos. Bakı, 1986
4. Nəbiyev A. «Dədə Qorqud» həqiqətlərinin izi ilə, «Dədə Qorqud»-1300, BDU nəşri, Bakı, 1999
5. M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972

XÜLASƏ

BİR ƏLYAZMANIN MÜƏMMALI TARİXİNƏ DAİR

Eposun yazıya köçürülmə dövrü qorqudşünaslıqda müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdür. Tədqiqatçıların bir qismi Drezden əlyazmasının təqribən XI əsrdə yazıya alındığını ehtimal edirlər. Drezden mətni oğuzlar içərisində islamlaşma prosesindən sonra yazı alınmış bir nüsxədən üzü köçürülmüş, bununla da eposun yazılı həyatı başlamışdır.

РЕЗЮМЕ

О СОМНИТЕЛЬНОЙ ИСТОРИИ ОДНОЙ РУКОПИСИ

В коркутоведении существуют множество мнений о письменном периоде эпоса. Некоторые исследователи считают, что Дрезденская рукопись была переписана примерно в XI веке. Дрезденский текст был переписан из одной рукописи после процесса исламизации среди Огузов, после чего начался письменный период эпоса.

SUMMARY

There are different thoughts about the period of transforming of epos into written form in Gorqut-study. Some investigators think that Drezden manuscript was written about the 11th century and was copied from one copy which was written from after Islam period among Oguz.